

ТЕРМІН-ФРАЗЕОЛОГІЗМ: ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ

Ольга ШИЛЕНКО (Житомир, Україна)

У статті розглядається особлива група лексичних одиниць, які одночасно відносяться як до термінів, так і до фразеологізмів. Робиться спроба довести доцільність виділення їх як окремого класу лексичних одиниць.

The article considers a special group of lexical units which belong both to the terms and phraseologisms. An attempt is made to prove the expediency of their apportionment as a separate class of lexical units.

Інтерес до взаємодії фразеології з термінознавством почав спостерігатися в останні десятиліття. Ще О.В. Кунін, а пізніше В.М. Лейчик та О.О. Нікуліна звернули увагу на те, що іноді на базі терміну з'являється фразеологізм. Спостерігається і протилежне явище: на основі фразеологічного значення розвивається термінологічне. Вищезгадані вчені запропонували два терміни, які називають результат такого процесу фразеологізації чи термінологізації – *термінологізм* та *ідіофразеоматизм* [8: 77-78; 6: 99]. При чому принципової різниці між цими термінами немає та існують вони паралельно.

Однак трапляється і так, що фразеологічне та термінологічне значення поєднуються в одній лексичній одиниці та існують не паралельно, а накладаються одне на одне.

Таке явище вже спостерігалось К.В. Житніковою в терміносистемі менеджменту та маркетингу англійської мови. Вона зазначає, що тенденції фразеологічної номінації у вищезгаданій терміносистемі проявляються через виникнення такого специфічного виду лінгвістичного знака, як термін-фразеологізм (ТФ), який, в свою чергу, експлікує певні прагматичні інтенції продуцента інформації особливим шляхом. Науковець звертає увагу на те, що лінгвістичні дослідження сучасної термінології та фразеології не розглядають ТФ як специфічного виду лінгвістичний знак, що має ознаки фразеологізму та функціонує як термін в терміносистемах. Незважаючи на висвітлення окремих аспектів термінологізації та фразеологізації в професійно-орієнтованому мовленні цілим рядом лінгвістів, прагматичні тенденції фразеологічної

номінації або термінологізації розглядаються окремо, оскільки термін та фразеологічна одиниця відносяться до різних структурних шарів мови. К.В. Житнікова доводить, що ТФ виконує особливу комунікативно-прагматичну функцію в терміносистемі менеджменту та маркетингу. На її думку, успішне виконання цієї функції, тобто доведення інформації до реципієнта в тому вигляді, в якому її бачить продуцент, залежить як від самого ТФ, так і від певних характеристик текстового простору, в межах якого він функціонує. Цікавим є той факт, що фразеологічні особливості ТФ терміносистеми менеджменту та маркетингу базуються не на метоніміко-метафоричних переносах, а на „дивності”, незвичності словосполучень [3: 72-73].

З появою нового явища чи предмета в тій чи іншій галузі науки виникає необхідність дати йому назву. Існує три основні шляхи десигнації у будь-якій мові:

- використання наявних ресурсів;
- модернізація наявних ресурсів;
- використання нових ресурсів.

Отже, терміни можуть утворюватися за рахунок:

а) внутрішніх ресурсів мови:

- карбуванням похідних слів;
- наданням вже існуючим словам нових значень;
- складанням основ;
- укладанням словосполучень;

б) прямого запозичення терміноелементів:

- повне запозичення (внутрішня форма разом із зовнішньою формою);
- неповне запозичення (тільки внутрішня форма);

в) вигадання штучних слів [2: 105-106].

За даними деяких джерел, більшість нових термінів утворюється шляхом використання внутрішніх ресурсів мови. Як було зазначено вище, одним із методів є укладання словосполучень.

В літературі можна знайти термін „термін-фразема” – це термінологічні словосполучення, створені лексико-синтаксичним способом і утворені за моделями, які існують у мові. О.І. Павлова дає наступне визначення: „терміні-фраземи - це семантично цілісні сполучення двох чи більше слів, пов'язаних відношеннями підрядності” [12: 203].

Р. Арнц та Х. Піхт виділяють фразеологію фахових мов (*fachsprachliche Phraseologie*). Вони зважають на те, що слова фахових мов, особливо іменники, не можуть використовуватися ізольовано, вони завжди спостерігаються у певному оточенні. Вибір правильних дієслів, прийменників, які вживаються з певними іменниками-термінами у фахових текстах, може викликати певні труднощі. Такі специфічні словосполучення Р. Арнц та Х. Піхт називають фаховими зворотами (*Fachwendungen*) або фаховими фразами (*Fachphrasen*) і дають їм наступне визначення: „Фаховий зворот – це результат синтаксичного зв'язку принаймні двох елементів фахової мови для вираження фахового змісту, внутрішня когерентність яких базується на понятійній сполучуваності”. Звідси вчені виводять формулювання терміну „фразеологія” у межах термінології: фразеологія – це сукупність фахових зворотів фахової мови, а також за аналогією з „термінологією” – систематичне використання фахових зворотів [20: 34].

Як видно із попередніх визначень, німецькі науковці розуміють поняття „фразеологія” (у межах термінознавства) дещо по-іншому, ніж вітчизняні вчені: для них до фразеології відносяться будь-які словосполучення, які мають обмежену сполучуваність.

Словосполучення в цілому бувають вільними та зв'язаними. Вільні словосполучення утворюються в процесі мовлення; зв'язані словосполучення не утворюються в процесі мовлення, а вносяться у мовлення в готовому вигляді. До таких словосполучень відносять фразеологізми. С.Г. Тер-Мінасова наводить наступну класифікацію фразеологічних одиниць, утворених за типом „прикметник + іменник”:

- „власне ідіоми”, які базуються на переносі значення, на метафорі, яка ясно усвідомлюється мовцем;

- традиційні стійкі словосполучення, або кліше: характеризуються відсутністю цільності номінації – їх загальне значення виводиться із значень утворюючих їх компонентів;

- складені полілексемні терміни [19: 64-66].

Характерними рисами фразеологічних одиниць С.Г. Тер-Мінасова називає стійкість, стабільність, „крупноблочність” [19: 66].

Отже, С.Г. Тер-Мінасова відносить певний тип термінів (складені полілексемні) до фразеологізмів. А.І. Єфімов відносив до фразеології цілий спектр одиниць, включаючи звороти науково-термінологічного характеру, що критикував О.В. Кунін [5: 196].

С.В. Семчинський зазначає, що фразеологізми та складені терміни, не будучи особливим типом основних мовних одиниць (вони збігаються з словосполученнями, а іноді й з реченнями), утворюють проміжну систему лексичних многочленів, які за своєю будовою належать до синтаксичної системи, а за умовами функціонування характеризуються як величини семантичної системи мови [15: 197].

За генетичною класифікацією фразеологізмів Л.А. Булаховського, професіоналізми, які набули метафоричного вживання, є однією із груп, що увійшли до розряду фразеологізмів [15: 196].

В.І. Кодухов протиставляє фразеологізми складеним найменуванням та термінам. Єдину відмінність між ними він бачить в емоційно-образному смислі, який притаманний першим і відсутній у других. Звичайно, вчений вказує також на різну сферу вживання цих двох видів одиниць: фразеологізми притаманні усному та письмовому мовленню, мові художньої літератури; складені найменування зустрічаються в самих різних термінологіях [4: 177].

О.О. Реформатський також писав про те, що „термін в ідеалі максимально абстрактний, однозначний, стоїть поза експресією, міжнародний, логічний та систематичний”. Ідіому ж він визначає як: „конкретна, зазвичай багатозначна,

індивідуальна, належить тільки даній мові, іноді алогічна, проте експресивна”. Вчений вважає, що між цими полюсами розташовується вся інша лексика, яка живить як термінологічний, так і ідіоматичний сектор словника [13: 127].

До фразеологізмів відносять безобразні сполуки, яким, незважаючи на відсутність образного переосмислення, притаманна фразеологічність. В.М. Мокієнко вважає, що нарізнооформленість та експресивність в даному випадку відіграють вирішальну роль при віднесенні таких сполук до фразеологізмів. Особливо наголошує вчений на експресивності як критерії, що допомагає відрізнити фразеологічні одиниці від нефразеологізмів [10: 186].

Окремі лінгвісти (наприклад, С.І. Ожегов, Б.О. Ларін) не наважувалися віднести складені терміни в найрізноманітніших галузях науки, техніки і культури до фразеологізмів; інші (наприклад, О.С. Ахманова, М.М. Шанський) вважають всі складені терміни органічною частиною фразеології, тому що всі вони мають цілісне значення і відзначаються відтворюваністю в процесі мовного спілкування, хоча за семантичним критерієм, який протиставляє вільні й стійкі словосполучення, вони мають належати до вільних словосполучень [15: 195].

В.А. Татарінов виділяє серед основних способів утворення термінів синтаксичний спосіб, в межах якого згадується утворення „фразеологічних терміносполучень” – багатокомпонентних засобів спеціальної номінації, які характеризуються стертістю в них мотивації або внутрішньої форми. Крім того вони можуть утворюватися внаслідок „метафоричної багатослівної номінації” [18: 219-222].

На думку деяких вчених, при утворенні багатослівних термінів ідіоматизація значення термінів не відбувається. Це пояснюється в першу чергу тим, що фразеологізм не може бути занадто докладним. Тим не менше, вони не заперечують, що в терміносполученнях (багатослівних термінах) між компонентами може існувати як вільний, так і фразеологічний зв'язок [17: 192]. Д.О. Добровольський зазначає, що за допомогою фразеологізмів можуть онтологізуватися далеко не всі і аж ніяк не будь-які концепти. На його думку,

така особливість фразеологізмів є універсальною, і „заборона на фразеологічну онтологізацію” відноситься в першу чергу до понять, які характеризуються найбільш високим ступенем абстракції, таким, як час (взагалі), простір (взагалі) і т.і. Фразеологізми тяжіють в основному до вираження понять більш конкретних, наприклад, властивості особистості, практичні дії людини, емоції та ін. [1: 96].

Безперечно, мові науки властива нейтралізація елементів емоційно-оцінного плану. Загалом емоційність не притаманна мові науки, однак можлива залежно від характеру наукового твору. Так, суспільні науки більш схильні до емоційного викладу, ніж технічні. Основним завданням мови науки є максимально зрозуміла та точна передача інформації, що найкраще досягається без використання емоційних засобів [11: 27].

Крім того, А.А. Брагіна пише, що в семантичній структурі терміна існують компоненти, які відображають конотативні нашарування різного походження. Мова йде про те, що терміни, будучи частиною природної мови людини, функціонують у мові як звичайні слова – знаходяться під впливом контексту та ситуації, вступають у синонімічні зв'язки, розвивають багатозначність, виявляють свою внутрішню форму та тим самим проявляють свою образність та експресивність [17: 134].

В.М. Лейчик зазначає, що часто „вторинні найменування” (метафоричні та метонімічні значення лексичних одиниць природної мови) стають прямими значеннями при використанні цих одиниць в функції термінів. Тоді, коли автор терміну вибирає лексичну одиницю для того, щоб використовувати її у якості терміну на основі подібності об'єктів, на основі метафори чи метонімії, в цей період терміни (передтерміни) можуть мати вторинне значення і, як наслідок, наступні характеристики: експресивність та образність, наочність. Коли ж лексичні одиниці стають „зрілими” термінами, елементами терміносистеми, це їх нове, термінологічне значення стає прямим, відриваючись від попереднього, нетермінологічного значення, а експресивні, образні і інші схожі моменти

стають конотаціями терміну, як присутні в його змістовій структурі, але не впливають на означення поняття [8: 35-36].

М. Думе у своїй книзі „Фразеологія німецької мови економіки” намагається окреслити межу між фразеологією та дослідженнями фахових мов. Це призводить до розмежування понять „фразеологізм” та „термін”. Дослідник зауважує, що досі немає однастайності серед лінгвістів на предмет включення так званих *фразеологічних термінів* до складу фразеології. В. Фляйшер виступає проти того, щоб включати їх до корпусу фразеології [21: 62]. М. Думе стверджує, що хоча для понять „термін” та „фразеологізм” існують окремі дефініції, ці поняття остаточно не розведені. Тому він викладає вісім наступних положень:

1. В певних умовах терміни будь-якої фахової мови розглядаються як фразеологізми. Ці фразеологічні терміни, оскільки вони вважаються фразеологізмами, розширюють обсяг фразеологічного матеріалу та мають відноситися до периферійної галузі. Вони є узуальними для галузі відповідної фахової мови.
2. Критерії, які лежать у основі класифікації фразеологізмів (тобто наявність в більшій чи меншій мірі ідіоматичності, стійкості, узуальності, лексикалізації, відтворюваності) наводяться також для периферійної галузі фразеологічних термінів, які в даному випадку використовуються не в загальноповсякденній мові, а у фаховій.
3. У цьому відношенні фразеологічні терміни утворюють проміжну групу, в яку включаються одиниці, які відносять як до фразеологізмів, так і до термінів.
4. Аспекти узуальності та лексикалізації також відносяться і до дефініції поняття терміну, хоча термін не використовується у загальноповсякденній мові, а лише у фахових мовах.
5. Фразеологічні терміни повинні завжди – у відповідності до дефініції фразеологізму – складатися із групи слів, терміни можуть також існувати у вигляді одного слова.

6. Фразеологічні терміни можуть мати як ідіоматичний, так і неідіоматичний характер.

7. Теорія В. Фляйшера частково змінює вищенаведені критерії, тому що він відхиляє включення фразеологічних термінів до фразеологізмів.

8. Якщо прийняти вищезгадані критерії, в рамках досліджень фахових мов можна чітко визначити, у яких випадках термін може бути фразеологізмом. Це призводить до розширення дефініції поняття „фразеологізм” при дослідженні фахових мов [21: 63-64].

Отже, визначимо ще раз основні категоріальні ознаки фразеологізмів та термінів і спробуємо знайти точки перетину:

<i>Категоріальні ознаки</i>		<i>Приклади</i>
<i>фразеологізм</i>	<i>термін</i>	
<i>відтворюваність</i>		become null and void – втрачати чинність
<i>лексикалізація</i>		dark matter – <i>фіз.</i> темна матерія
<i>семантична цілісність значення (ідіоматичність)</i>		accommodation collar – <i>амер. сл.</i> арешт для виконання плану (<i>або</i> створення позитивного уявлення про роботу (<i>поліції</i>))
<i>непроникність</i>		bag job – незаконне вторгнення (<i>поліції тощо</i>) для обшуку приміщення (<i>за допомогою відмичок</i>)
<i>стійкість</i>		Chinese copy – підробка, що вводить в оману
<i>зверхслівність (нарізнооформленість)</i>	<i>точність і короткість</i>	black body – <i>астр.</i> абсолютно чорне тіло
<i>немодельованість</i>	<i>дериваційна здатність</i>	act of God – непереборна сила, стихійна сила, непередбачена обставина, форс-мажор, форс-мажорна обставина
<i>переосмисленість</i>	<i>стилістична нейтральність (відсутність експресії, образності, суб'єктивно-оцінних відтінків)</i>	black market – підпільний (чорний) ринок
<i>експресивність</i>		Big Bang – <i>астр.</i> великий вибух (теорія походження всесвіту)
<i>відсутність чіткої системи</i>	<i>системність</i>	noble gas – <i>хім.</i> інертний газ
<i>відсутність дефінітивності</i>	<i>дефінітивність (наявність класифікаційної дефініції)</i>	red giant – <i>астр.</i> червоний гігант
<i>можливість полісемії та енантіосемії</i>	<i>прагнення до моносемічності і конкретизації в межах терміносистеми</i>	alligator boy (Carini syndrome) – <i>біол.</i> синдром Каріні (форма вродженого іхтіозу).
<i>вмотивованість на ранніх етапах існування, часто поступове затемнення внутрішньої форми у</i>	<i>прагнення до прозорості внутрішньої форми (вмотивованість)</i>	dark ages – <i>архл.</i> темні віки

<i>діахронії</i>		
<i>спонтанність утворення</i>	<i>жорстка конвенційність</i>	asteroid belt – <i>астр.</i> кільце астероїдів
<i>низька інформативність</i>	<i>висока інформативність</i>	bear squeeze – <i>бірж.</i> „тиск ведмедів”
<i>частотність вживання</i>		greenhouse effect – парниковий ефект

Категоріальні ознаки термінів, наведені в таблиці, подаються як *рекомендовані* фахівцями характеристики, яких потрібно дотримуватися при утворенні термінів. Однак багато із таких вимог (прагнення до моносемічності і конкретизації в межах терміносистеми, прагнення до прозорості внутрішньої форми, стилістична нейтральність, точність і короткість, відсутність варіантів і синонімів, висока інформативність) не виконуються, завдяки чому у мові з’являються одиниці, які мають ознаки як фразеологізмів, так і термінів. Отже, незважаючи на всі вимоги, які ставлять до термінів, та на прагнення до зниження ідіоматичності, спостерігається протилежна тенденція, яка виражається у, хоча і слабкому, але прагненні до збереження ідіоматизації у сфері термінології.

В.М. Савицький називає шість факторів внутрішньомовної ідіоматичності термінів:

1) динаміка наукових понять (внутрішня форма термінів перестає ідентифікувати денотат): **atom** – внутрішня форма означає „неподільний”;

2) низька формалізованість тієї наукової субмови, до якої належать терміни (ступінь формалізації обернено пропорційний ступеню ідіоматизованості наукової субмови): **cybernetics** – кібернетика (дослівно з грецької „керую судном”);

3) переплетіння наукових мов із побутовою мовою, професійними жаргонами: **blue bottle** – волошка синя, муха падальна синя, вітрильник;

4) характер методів наукового мислення, який відображається у знаковій структурі одиниць наукових мов (часто в нових наукових галузях об’єкт осмислюється за аналогією з чимось вже відомим, що веде до появи термінологічних метафор, в тому числі метафоричних ідіом): **bamboo hair** -

синдром Незертонна (захворювання, яке характеризується сухістю та ламкістю волосся);

5) складність понять, які передають терміни; вона не дозволяє зафіксувати у внутрішній формі всі категоріальні ознаки, які необхідні для дефініції, або хоча б їх мінімальний набір, необхідний для ідентифікації денотату: **conifer** – хвойне дерево;

б) розмитість понять, які передаються термінами: **red cap** – 1. заст. кардинал; 2. військовий поліцейський; 3. гном або ельф; 4. носильник [14: 166-170].

За В.А. Татаріновим, ідіоматизація терміна „встановлюється” його дефініцією, вона заключається у дефініції та тільки через дефініцію може бути отримана індивідуумом, а не з морфологічної структури терміну чи з контексту його вживання [17: 215].

Таким чином, терміни одночасно можуть бути і фразеологізмами (це видно із наших прикладів), при цьому вони, як правило, позбавлені емоційності, експресивності, образності і мають конкретне термінологічне значення, коли знаходяться під впливом спеціального контексту.

Зважаючи на відсутність терміну, який би позначав одиницю, яка одночасно є фразеологізмом та терміном, вважаємо за необхідне ввести поняття *фразеотермін*, яке б означало лексичну одиницю, що поєднує в собі основні ознаки фразеологізмів та термінів. Разом з О.С. Ахмановою, А.А. Брагіною, М. Думе, В.А. Татаріновим, В.М. Савицьким, С.Г. Тер-Мінасовою, М.М. Шанським ми вважаємо, що фразеологізми можуть гармонійно входити до терміносистем, а терміни – до складу фразеології. Багато вчених протиставляє терміни фразеологізмам, але, на наш погляд, хоча терміни з фразеологізмами, як правило, несумісні, мова проявляє унікальні можливості комбінувати різні явища та демонструє свою складну структуру.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Добровольский Д.О. К проблеме фразеологических универсалий // Филологические науки. - 1991. - №2. – С. 95-103.
2. Д'яков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. Основи термінотворення. Семантичні та соціолінгвістичні аспекти. – Київ: Видавничий дім “KM Academia”, 2000. – 218 с.
3. Житнікова К.В. Комунікативно-прагматична функція терміна-фразеологізма терміносистеми менеджменту та маркетингу // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – Харків: Константа, 2004. - № 636. - С. 72-76
4. Кодухов В.И. Введение в языкознание. – Москва: Просвещение, 1987. – 288 с.
5. Кунин А.В. Английская фразеология (теоретический курс). – М.: Высшая школа, 1970. – 344 с.
6. Кунин А.В. Асимметрия в сфере фразеологии // Вопросы языкознания. – М., 1988. - № 3. – С. 98-107.
7. Лейчик В.М. Терминоведение: Предмет, методы, структура. - М.: КомКнига, 2006. – 256 с.
8. Лейчик В.М., Никулина Е.А. Терминология и фразеология современного английского языка: взаимодействие и взаимовлияние // Научно-техническая терминология: Материалы XI международной конференции «Нормативное и описательное терминоведение». – М., 2006. – Выпуск 1. – С. 76-78.
9. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева, - М.: Сов. энциклопедия, 1990.- 685 с.
10. Мокиенко В.М. Славянская фразеология: Учеб. пособие для вузов по спец. „Рус. яз. и лит.“. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1989. – 287 с.
11. Павлова О. Мова науки та її лексичний склад // Вісник Національного університету „Львівська політехніка”. – Львів, 2006. - № 559. – С. 25-31.

12. Павлова О.І. Англійські бінарні терміни-фраземи і проблеми їх перекладу // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. - 2004. - № 17. - С. 203-205.
13. Реформатский А.А. Введение в языковедение. – Москва: Просвещение, 1967. – 546 с.
14. Савицкий В.М. Основы общей теории идиоматики. – М.: Гнозис, 2006. – 208 с.
15. Семчинський С.В. Загальне мовознавство. – К.: АТ „ОКО”, 1996. – 416 с.
16. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории / Отв. Ред. Т.Л. Канделаки. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 248 с.
17. Татаринов В.А. Общее терминоведение: Энциклопедический словарь / Российское терминологическое общество *РоссТерм.* – М.: Московский лицей, 2006. – 528 с.
18. Татаринов В.А. Теория терминоведения: В 3 т. Т. 1. Теория термина: История и современное состояние. – М.: Московский лицей, 1996. – 311 с.
19. Тер-Минасова С.Г. Словосочетание в научно-лингвистическом и дидактическом аспектах. Изд. 2-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 144 с.
20. Arntz R., Picht H. Einführung in die Terminologearbeit. - Hildesheim, 1995. – 326 S.
21. Duhme, M. Phraseologie der deutschen Wirtschaftssprache: eine empirische Untersuchung zur Verwendung von Phraseologismen in journalistischen Fachtexten. - Essen: Die Blaue Eule, 1991. - 222 S.